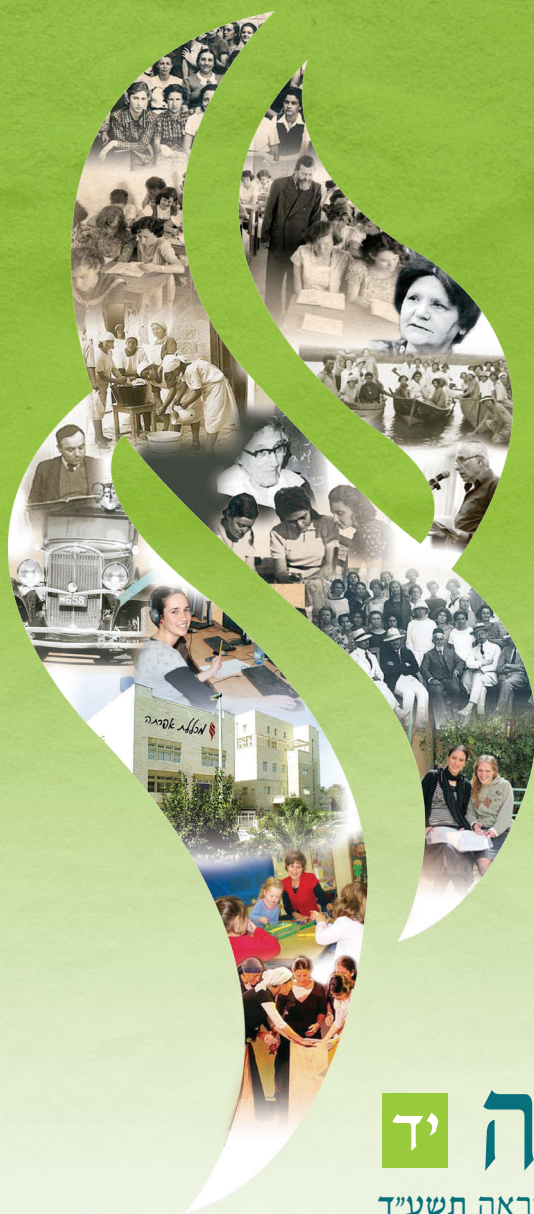

תפילת קבע ממוסדת - דרך חינוכית המעצבת אומה

ציון עוקשי

תדפיס מתוך:

יד דרך אפרתה

ביטאון המכללה בנושאי חינוך והוראה תשע"ד

המכללה האקדמית לחינוך
תשעים שנות הכשרת מורים

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

אמונה אפרתה - המכללה האקדמית לחינוך ולאמנויות

מסת"ב: 6-13-7234-965-978

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכץ** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	ציון עוקשי תפילת קבע ממוסדת – דרך חינוכית המעצבת אומה
33	אסתי בן מנחם-תאומים ללמוד תורה ביחידות או ללמוד תורה בחברותא? בחינת השאלה בטקסטים של חכמי ישראל במהלך הדורות
49	נגה בינג 'חנוך לנער על פי דרכו' – עיון בהגותו של האדמו"ר מסלונים
75	ישראל רוזנסון תלמיד מתחפש, מורה מחפש – מסה קצרה על תחפושות ועל חינוך
83	יוסי שפנייר עטרה של חינוך בצפונה של ירושלים בימים של טרום מדינה סיפורה של לאה גולוביצקי, מורה ומחנכת בעטרות
103	נעמה קידר-לוי מעורבות הספרייה בתהליך החינוכי-לימודי במכללה
121	אביבה סטניסלבסקי הזמר העברי ככלי לחוויה בחינוך
141	דסי שטיינר מדע בסיפורי ילדים או: קוץ נוסף בקוצים של פודי הקיפוד
157	מאירה פיין ז"ל ציורים של ילדים להורים גרושים
169	אביגיל פרידמן מה בין אווירת כיתה ללמידה?
193	ירון זילברשטיין השעה הפרטנית בבתי הספר במדינת ישראל ויצירת 'מעגל הערכה' – המורה כמעריך וכמועריך
203	לין גנסר ופול שרל-פוקס קשיים בהערכת תפקוד קוגניטיבי-חינוכי של תלמידים מהעדה האתיופית
217	אילנה כלב-ברקוביץ תכנית להכשרת מורים אל מול אתגרי השעה חינוך על-יסודי – מיפוי צרכים ודרכי התמודדות
235	אילנה כלב-ברקוביץ התמודדות עם בעיות משמעת – ציר מרכזי בעבודת ההוראה

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג
מזכירת המערכת
שלומית זמיר

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אפרתה	ד"ר אסתי בן מנחם-תאומים
אוניברסיטת בן-גוריון	נגה בינג
מכללת אפרתה	ד"ר אילנה כלב-ברקוביץ
מכללת אפרתה	ד"ר ליין גנסר
מכללת חמדת-הדרום	ד"ר ירון זילברשטיין
מכללת אפרתה	ד"ר אביבה סטניסלבסקי
מכללת אפרתה	ד"ר ציון עוקשי
מכללת אפרתה	מאירה פיין ז"ל
מכללת אפרתה	ד"ר אביגיל פרידמן
מכללת אפרתה	נעמה קידר-לוי
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
מכללת אפרתה	דסי שטיינר
מכללת אפרתה	ד"ר יוסי שפנייר
מכללת אפרתה	ד"ר פול שרל-פוקס

תפילת קבע ממוסדת – דרך חינוכית המעצבת אומה

ציון עוקשי

א. רקע לתולדות תפילת הקבע הממוסדת

הניסוח 'תפילת קבע ממוסדת' מחייב הסבר ורקע: מוסד תפילת הקבע בישראל מתקופת בית שני הוא חידוש גמור. התפילה המוכרת היא תפילת רשות חופשית וספונטנית, בלא קביעות זמנים ובלי נוסח קבוע. זו תפילת הנשמה, שימיה כימי האדם. נשמתו של האדם כיצור שחלקו רוחני שואפת תמיד להתפלל, וכך כותב הרב קוק בפתח ספרו עולת ראיה, הכולל סידור ופירוש רעיוני על התפילה:

התפילה המתמדת של הנשמה מתאמצת היא תמיד לצאת מן ההעלם אל הגילוי, להתפשט על כל כוחות החיים של כל הרוח והנפש... התפילה היא האידיאל של כל עולמים. כל ההווה כולה למקור חייה היא עורגת, כל צמח וכל שיח, כל גרגר חול וכל רגב אדמה, כל אשר בו חיים נגלים וכל אשר בו חיים כמוסים... הכול הומה שואף עורג ושוקק לחמדת שלמות מקורו העליון, החי, הקדוש, הטהור והכביר.¹

הרב קוק מדבר על תפילת הנשמה כתמצית רוחו של האדם המאמין, המשתוקק להיפגש עם מקור הקודש. אבל אפשר לדבר על תפילת הנשמה לאו דווקא בהקשר לזיקה דתית אלא על נפש האדם כמי שמבקש למצוא משמעות לחייו; משמעות לסובב אותו. גם לאה גולדברג משתוקקת בשיר שלה ללמוד להתפלל:

לְמַדְנִי אֱלֹהֵי בְּרָךְ וְהִתְפַּלֵּל,
עַל סוּד עֵלָה קָמַל עַל נִגְה פְּרִי בָשָׁל,
עַל הַחֲרוּת הַזֹּאת: לְרֹאוֹת, לְחוּשׁ, לְנֶשֶׁם לְדַעַת, לְיַחֵל, לְהַפְשֵׁל.
לְמַד אֶת שְׁפָתַי בְּרָכָה וְשִׁיר הָלֵל,
בְּהִתְחַדֵּשׁ יוֹמָךְ עִם בִּקְרָה וְעִם לֵיל,
לְכָל יְהִי יוֹמִי הַיּוֹם כְּתִמּוֹל שְׁלֹשׁוֹם, לְכָל יְהִי יוֹמִי עֲלֵי הָרָגֵל.²

1. סדר תפלה עם פירוש עולת ראיה מאת הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, כרך ראשון, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ב, עמ' יא.

2. כתבי לאה גולדברג, שירים כרך שני, בעריכת ט' ריבנר, הוצאת הקיבוץ הארצי, תשל"ג, שירי סוף הדרך חלק ג, עמ' 154.

אבי שגיא מנתח סוגי תפילה חילונית שהאל איננו הנמען הישיר שלהם ושאינם מבטאים עמידה לפני האל אלא תפילה כאמצעי ביטוי אנושי, בדומה לשירה ולאמנות.³ הוא מדגים 'קבלת שבת המונית' בערב שבת בנמל תל אביב בליווי קטעי נגינה וקריאה, ושואל מה מביא ישראלים שאינם מוגדרים כדתיים או כחוזרים בתשובה להתכנס לתפילה קהילתית. הוא מעיין ביצירות בספרות העברית החדשה מאז העלייה השנייה ומבקש להבין את משמעות התפילה בעולם שבו האל אינו רלוונטי. תבנית העומק של כל התפילות האלה היא כיסופיה של הנשמה למצוא פשר למציאות; לחרוג מעבר להוויה המיידית; לקרוא תיגר על ההכרח שבמציאות. כלי הביטוי של תפילה כזו מגוונים: אנחה; צעקה; מילים; דיבור; לשון; תקיעת שופר; כתיבת שירים וכד'. היא יכולה להיות מלווה בטקס, והיא יכולה להיות ביחיד או ברבים.

נחזור לתפילת הקבע היהודית, שעברה כמה גלגולים. הרמב"ם ביד החזקה מתאר כך את תולדות התפילה היהודית ממשו ועד עזרא:⁴

מצוות עשה להתפלל בכל יום, שנאמר 'ועבדתם את ה' אלהיכם' (שמות כג, כה) מפי השמועה אמרו שעבודה זו היא תפילה, ונאמר 'ולעבדו בכל לבבכם' (דברים יא, יג) איזו היא עבודה שבלב? זו תפילה. ואין מניין התפילות מן התורה, ואין משנה [=נוסח] התפילה הזאת מן התורה, ואין לתפילה זמן קבוע מן התורה. ולפיכך נשים ועבדים חייבין בתפילה, לפי שהיא מצוות עשה שלא הזמן גרמה. אלא חיוב מצוה זו כך הוא – שיהא אדם מתפלל ומתחנן בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא, ואחר כך שואל צרכים שהוא צריך להן בבקשה ובתחינה, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו, כל אחד ואחד לפי כוחו. אם היה רגיל – מרבה בתחינה ובקשה, ואם היה ערל שפתיים מדבר כפי יכולתו, ובכל עת שירצה. וכן מניין התפילות – כל אחד ואחד כפי יכולתו. יש שמתפלל פעם אחת ביום, ויש שמתפלל פעמים הרבה. והכול היו מתפללים נוכח המקדש בכל מקום שיהיה. וכן היה הדבר תמיד ממשו רבנו עד עזרא.

לפי הרמב"ם, עד משה הייתה התפילה ספונטנית לגמרי, תפילת רשות חופשית. מימי משה הצטמצמה הספונטניות של התפילה, והיא הפכה לתפילת חובה. בתקופה שמימי משה ועד עזרא הייתה חובה כללית של תפילה רק פעם ביום כנגד המקדש, גם על הנשים, אך התפילה לא הייתה תפילת קבע ממוסדת במניין התפילות, בנוסח התפילה ובמקום התפילה. מימי עזרא התמסדו תהליכי הקבע של התפילה. וכך כותב הרמב"ם על התפילה בימי עזרא ובית דינו:⁵

3. שגיא, 2011.

4. רמב"ם, הלכות תפילה פרק א, הלכה א-ג. כיוון שדבריו ישמשו אותנו גם בדיון להלן נצטט את דברי הרמב"ם בפרק א-ב במלואם. הכתיב לפי כללי הכתיב המלא.

5. רמב"ם, הלכות תפילה פרק א, הלכה ד-ה.

כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתערבו בפרס ויון ושאר האומות ונולדו להם בנים בארצות הגויים, ואותן הבנים נתבלבלו שפתם והייתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה, וכיון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צורכו בלשון אחת אלא בשיבוש, שנאמר 'ובניהם חצי מדבר אשדודית וגו' ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם. ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקודש עד שיערבו עמה לשונות אחרות. כיון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותיקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר, שלוש ראשונות שבח לה' ושלש אחרונות הודיה, ואמצעיות יש בהן שאלת כל הדברים שהן כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצורכי הציבור כולן, כדי שיהיו ערוכות בפי הכול וילמדו אותן ותהיה תפילת אלו העיגלים תפילה שלמה כתפילת בעלי הלשון הצחה, ומפני עניין זה תיקנו כל הברכות והתפילות מסודרות בפי כל ישראל כדי שיהא עניין כל ברכה ערוך בפי העיגל. וכן תיקנו שיהא מניין התפילות כמניין הקרבנות, שתי תפילות בכל יום כנגד שני תמידין, וכל יום שיש קרבן מוסף תיקנו בו תפילה שלישית כנגד קרבן מוסף, ותפילה שהיא כנגד תמיד של בוקר היא הנקראת תפילת השחר, ותפילה שכנגד תמיד של בין הערבים היא הנקראת תפילת מנחה, ותפילה שכנגד המוספין היא נקראת תפילת המוספין.

נקודת שבר בתולדות עם ישראל הייתה חורבן הבית הראשון. בתקופת הבית היה הקשר של העם לאלוקיו באמצעות הקרבת הקרבנות במקדש. מעת שגלה העם היה צורך לתת בידיו כלים לשמר קשר זה, ולשם כך שימשה התפילה במקום הקרבנות, והיא גם נקראה באותו שם: 'עבודה'. כשקמו עזרא ובית דינו - תיקנו תפילה ממוסדת שיש בה נוסח תפילה שווה לכול, 'התפילה' בה"א הידיעה - תפילת שמונה עשרה. עם זאת היחידים עדיין יכלו להתפלל ביחיד או בציבור, בבית או במקום קבוע. הרמב"ם אינו מזכיר שנקבעה בתקופה ההיא חובת מניין בציבור או חובת תפילה במקום קבוע כמו בית כנסת. בינתיים עלו גולי בבל, בנו את בית המקדש השני וחידשו את מקום המקדש כמרכז הרוחני לכל הציבור.

רבן גמליאל ובית דינו

בימי רבן גמליאל רבו המינים בישראל והיו מצירין לישראל ומסיתים אותם לשוב מאחרי ה'. וכיוון שראה שזו גדולה מכל צורכי בני אדם, עמד הוא ובית דינו והתקין ברכה אחת שתהיה בה שאלה מלפני ה' לאבד המינים וקבע אותה בתפילה כדי שתהא ערוכה בפי הכול, ונמצאו כל הברכות שבתפילה תשע עשרה ברכות.⁶

נקודת השבר הבאה בתולדות עם ישראל הייתה חורבן הבית השני. החורבן הביא לעליית כמה כיתות ביהדות שהציקו לישראל, וביניהן צמחה גם הנצרות. לכן קמו רבן גמליאל

6. רמב"ם הלכות תפילה פרק ב הלכה א.

ובית דינו והוסיפו לתפילת שמונה עשרה את 'ברכת המינים'. מכאן ואילך, במשך דורות התנאים והאמוראים, נוספו קטעי תפילה. כן נקבעו קטעי התפילה החייבים להיקרא בציבור במניין של עשרה לפחות: 'אין פורסין על שמע, ואין עוברין לפני התיבה, ואין נושאים את כפיהם, ואין קורין בתורה, ואין מפטירין בנביא, ואין עושין מעמד ומושב, ואין אומרים ברכת אבלים וברכת חתנים, ואין מזמנין בשם פחות מעשרה' (ברכות פרק ד הלכה ג).

גם בית הכנסת קיבל מעמד מועדף כמקום תפילה וכתחליף למקדש:

ואהי להם למקדש מעט (יחזקאל יא, טז), אמר רבי יצחק אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל, ורבי אלעזר אמר זה בית רבינו שבבבל. דרש רבא 'ה' מעון אתה היית לנו' (תהלים צ, א) אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות. אמר אבבי מריש הואי גריסנא בביתא ומצלינא בבי כנישתא, כיוון דשמעית להא דקאמר דוד 'ה' אהבתי מעון ביתך' – הואי גריסנא בבי כנישתא (מגילה כט ע"א).

תרגום: אמר אבבי תחילה הייתי לומד בבית ומתפלל בבית הכנסת כיוון ששמעתי את שאמר דוד (המלך בתהלים) 'ה' אהבתי מעון ביתך' – הייתי לומד בבית הכנסת.

תפילת ערבית שהייתה רשות מתקבלת כחובה: 'ואין תפילת ערבית חובה כתפילת שחרית ומנחה, ואף על פי כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקיבלו עליהם כתפילת חובה'.⁷ התפילה הממוסדת התפתחה בקצב מואץ, נוספו פיוטים ונכתבו סידורי תפילה.

מדברי הרמב"ם מתקבלת תמונה חד-משמעית: תפילת הקבע – זו שהיא חובה על יחיד ועל ציבור, זו שיש לה זמנים קבועים, זו שיש לה נוסח קבוע – נוסדה בבת אחת בידי מוסד מוסמך, אם עזרא ובית דינו אם רבן גמליאל ובית דינו.

לעומת זאת במחקר התפילה מוכרות שתי גישות, המצדדים בוותיקה שבהן מדברים על תהליך של התפתחות. כך כותב פרופ' יוסף היינימן, מראשי המדברים במחקר התפילה:

וראי שתפילת שמונה עשרה לא נוצרה בבת אחת אלא בהדרגה, אולם היא לא נוצרה על ידי 'תקנות' של מוסדות, אלא צמחה ונתהוותה בקרב חוגים שונים של מתפללים.⁸

לעומת אסכולה זו הציג בדור האחרון אחד מגדולי חוקרי התפילה, פרופ' עזרא פליישר, עמדה מהפכנית במחקר הדומה לזו שהציג הרמב"ם, דהיינו: התפילה התפתחה בהעלם אחד, בבת אחת, בידי מוסד נשיאותי מוסמך – רבן גמליאל ובית דינו. עוד נעסוק בגישה

7. רמב"ם הלכות תפילה פרק א הלכה ו.

8. היינימן, תשל"ב, עמ' 31; היינימן, תשכ"ו, עמ' 139 ואילך.

זו באריכות להלן. לפני כן עלינו להשלים את תיאורו של הרמב"ם בעוד שני עניינים המשלימים את תולדות התפילה:

1. לכאורה אין הבדל בין התקנה של עזרא ובית דינו ובין התקנה של רבן גמליאל ובית דינו; האומנם רבן גמליאל ממשיך מהלך של עזרא ובית דינו? אם לא, במה הם שונים?

כבר בגמרא נשאלת שאלה זו: 'דתניא, שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר רבי יוחנן ואמרי לה במתניתא, תנא: מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר' (מגילה יז ע"ב).

ביאור דברי הגמרא: שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. כלומר, שמעון הפקולי הסדיר בהנחיית רבן גמליאל דיבנה את תפילת שמונה עשרה, אלא שבאותה נשימה מציגה הגמרא באותו מקום דעה שונה: "אמר רבי יוחנן ואמרי לה במתניתא, תנא: מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר". כלומר יש מקור אחר האומר שמאה ועשרים זקנים (עזרא ואנשי כנסת הגדולה) ובהם כמה נביאים (נביאי בית שני האחרונים, חגי, זכריה ומלאכי) תיקנו את תפילת שמונה עשרה. ועל כך שואלים בגמרא בהמשך הסוגיה: "וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תיקנו תפילה על הסדר, שמעון הפקולי מאי הסדיר?" (מגילה יח ע"א). כלומר אם אנשי כנסת הגדולה בתקופת עזרא ובית דינו תיקנו תפילה על הסדר, מה הסדיר והוסיף שמעון הפקולי בהנחיית רבן גמליאל? והתשובה בגמרא: "שכחום וחזר וסידרום". אנשי כנסת הגדולה אמנם ייסדו את התפילה. במשך הזמן נשתכחה התקנה, ואז בא שמעון הפקולי בהנחיית רבן גמליאל וחידש את התקנה - ובאמת לא היה ביניהם שוני גדול.

אפשר לתמוה: כיצד קרה שתקנה כזו משתכחת מדורות של חכמים? בגמרא אין דיון על כך, אך ייתכן שבניין בית המקדש השני הפנה את המוקד שוב לירושלים ולמקדש. במצב זה אפשר להניח שמעמד התפילה איבד מכוחו ומחשיבותו לעומת המקדש, ושתקנת אנשי כנסת הגדולה, לתפילת קבע ממוסדת של שמונה עשרה, התרופפה בשל מרכזיות חידוש עבודת הקרבנות בבית המקדש השני; ורק אחרי החורבן השני כאשר שוב בטלו הקרבנות, היה צורך בייסוד התפילה ובתיקונה מחדש בידי רבן גמליאל.

2. מהו הרעיון העומד מאחורי קביעת שלושת זמני התפילה הממוסדת?

בגמרא במסכת ברכות מוצעות שתי עמדות, המוצגות כמחלוקת אמוראים: "איתמר, רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפילות - אבות תיקנום; רבי יהושע בן לוי אמר: תפילות - כנגד תמידין תיקנום" (ברכות כו ע"ב).

לפי העמדה הראשונה, קביעת זמני התפילה קדומה לתקופת עזרא ואנשי כנסת הגדולה, וכבר האבות תיקנו אותם - בניגוד לתיאור של הרמב"ם. בגמרא מובאים מקורות תנאיים

התומכים בשתי הדעות, ואין בה הכרעה, אבל הרמב"ם בספרו קבע למעשה עמדה הלכתית-היסטורית הקובעת שעזרא ובית דינו הם שחיברו את זמני תפילת שמונה עשרה כנגד הקרבנות. הוא אינו מזכיר כלל את הדעה 'תפילות - אבות תיקנום'. גם פרשני גמרא אחרים⁹ מעירים שכיוון הדיון בגמרא נוטה לדעת 'תפילות - כנגד תמדין תיקנום'.¹⁰

ב. תפילת הקבע הממוסדת והקושי המובנה בה

התמסדות התפילה כתפילת חובה הקבועה בזמנים ובנוסח מעוררת קושי גדול. במקורות יש ניסוחים המדגישים שהתפילה צריכה להיות בכוונה: "אמר רבי שמעון הוי זהיר בקריית שמע ובתפלה, וכשאתה מתפלל אל תעש תפילתך קבע אלא רחמים ותחנונים

9. מובאים אצל הרב עדין שטיינזלץ בהערות שלו על אתר בדף הגמרא.

10. דווקא לדעת 'תפילות - אבות תיקנום' יש בהקבלה שלוש תפילות, שחרית מנחה וערבית, כי כל אחד משלושת האבות תיקן תפילה אחת. בעוד לדעת 'תפילות כנגד תמדין תיקנום' יש קושי, שהרי הקריבו רק שני תמידים. על כך עונים בהמשך הגמרא: שחרית כנגד קרבן תמיד של שחר, מנחה כנגד קרבן תמיד של בין הערביים, וערבית כנגד האיברים של הקרבנות שהמשיכו להתעכל ולהישרף על המזבח כל הלילה. מצב זה משקף את העובדה שערבית נקבעה בהלכה כתפילת רשות עד שקיבלוה (כדברי הרמב"ם) בעם ישראל כחובה. יש להניח שאין כאן ספק בקביעה ההיסטורית שקבע הרמב"ם. אם כך מה המשמעות שעומדת מאחורי הדעה 'תפילות אבות תיקנום'? סביר להניח שלקביעה זו יש משמעות רעיונית. נקרא את המקור התנאי התומך בדעה זו ונבין את ההקשר:

תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא: אברהם תיקן תפילת שחרית שנאמר 'וישכם אברהם בבוקר אל המקום אשר עמד שם (בראשית יט, כז), ואין עמידה אלא תפילה, שנאמר 'ויעמוד פינחס ויפלל' (תהלים קו, ל). יצחק תיקן תפילת מנחה שנאמר 'ויצא יצחק לשוחר בשדה' (בראשית כד, כג) ואין שיחה אלא תפילה, שנאמר 'תפילה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו' (תהלים קב, א). יעקב תיקן תפילת ערבית שנאמר 'ויפגע במקום וילן שם' (בראשית כח, יא) ואין פגיעה אלא תפילה, שנאמר ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רינה ותפילה ואל תפגע ב' (ירמיה ז, טז).

תפילת האבות מחולקת בין שלושה - כל אחד תיקן תפילה אחרת. ברור שלא מדובר בנוסח ממוסד של תפילת שחרית, מנחה וערבית כפי שמכירים בתקופת בית שני אלא בתפילה מסוג אחר, אולי מעין התפילה הנשמטית המוזכרת בפתח מאמר זה; תפילת האדם כאדם המבקש ליצור קשר עם קונו, כל אחד לפי מצבו. גם זמן התפילה המיוחס לכל אחד מהאבות יש בו מן הסמליות, והיא נידונה בהרחבה על ידי מפרשי התפילה לדורותיהם. כבר בגמרא מובא מקור תנאי המציע 'מילת מפתח' סמלית ודרמשמעית לכל אחד מהאבות, ובזאת הם מייצגים ממדים שונים בחיי האומה: 'עמידה' היא מילת המפתח לאברהם - המציין את מצב ה'עמידה' הראשונה - שמונה עשרה בתפילת השחר, עם סמליות איילת השחר המפציעה ומאירה את העולם באמונה חדשה ובארץ חדשה; הוא לבדו מתייצב בעמידה איתנה בעבר אחד של הנהר מול כל העולם.

'שיחה' היא מילת המפתח ליצחק - ממשיך את אביו במנחה, מתמודד עם קשיים זהים ומבסס את מפעלו של אביו. ההמשך לאביו בא לידי ביטוי כפול: ראשית, ביסוס האמונה החדשה שייסד אביו עולה מלשון 'שיחה' ותפילה לה; שנית, המשך ההתבססות בארץ החדשה עולה מלשון 'לשוחר בשדה' לשון אחיזה באדמה, ב'שיח' השדה. יצחק הוא שממשיך לחפור בארות והוא שזורע ומוצא מאה שערים.

'פגיעה' היא מילת המפתח ליעקב - 'פגיעה' פירושה 'תפילה', כמצוטט בפסוק המובא במקור התנאי שבגמרא, אך פגיעה פירושה גם התמודדות והיתקלות בקשיים רבים. בערב, בעת לילה וחושך, יעקב פוגע ביריבו אך גם הוא נפגע במאבקו עם לבן; במאבקו עם המלאך; באסונות משפחתיים; בירידה לגלות.

לפני המקום, שנאמר 'כי אתה אל חנון ורחום ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה' (אבות ב, יג); "העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים" (ברכות ד, ד); "תפילה בלא כוונה כגוף בלא נשמה" (ר"י אברבנאל בספר 'ישועות משיחו').

בשולחן ערוך מוצבת לכתחילה דרישה הלכתית ברורה: "המתפלל צריך שיכוון בלבו פירוש המילות שמוציא בשפתיו ויחשוב כאילו שכינה כנגדו, ויסיר כל המחשבות הטורדות אותו עד שתישאר מחשבתו וכוונתו זכה בתפילתו".¹¹

הציפייה היא לתפילה בכוונה, כלומר שהמתפלל יתרכז בתפילתו, יבין מה הוא קורא, יתכוון למצוות תפילה ולא יעמוד וימלמל טקסט סתמי; בין זו תפילה הנובעת מצורך, ממצוקה קיומית ומלב המתפלל; בין זו תפילה שהיא תפילה של צימאון לאלוקים, של מתפלל המרגיש שהוא עומד מול האין-סוף.

דא עקא, שקשה מאוד לכוון בתפילת חובה ממוסדת. הסיטואציה של התפילה אינה מעודדת לא רגש ולא כוונה. זו תפילה שגרתית החוזרת על עצמה באותן מילים ובאותם זמנים כמה פעמים ביום. אין זה משנה מה הסיבה להסחת דעתו של אדם - עסקי חולין של פרנסה או דברי תורה וקדושה שהוא מהרהר בהם - בכל מקרה קשה לכוון בתפילה ולהתרכז בה לאורך זמן, בייחוד אם מישוהו עייף או נחפז. המחשבות נודדות ופורחות למרות המאמצים; אדם פותח בברכת 'אבות' וכבר נמצא בברכת 'שים שלום' בלי להרגיש איך הגיע לשם.

יש חוקרים המבחינים כאן בפרדוקס מובנה מלכתחילה: מחד גיסא מטרת התפילה להביא אותנו בהדרגה לעבודת השם ולכוונה עמוקה בתפילה; מאידך גיסא, לפי השולחן ערוך הכוונה הזכה נדרשת כתנאי מוקדם לפני התפילה.¹²

האמוראים בגמרא כבר מתאוננים על הקושי הנובע מנוסח תפילה ממוסדת:

אמר רבי חייא רובא, אנא מן יומי לא כוונת אלא חד זמן בעי מכוונה והרהרית בליבי ואמרית, מאן עליל קומי מלכא קדמי ארקבסה או ריש גלותא; שמואל אמר אנא מנית אפרוחיא; רבי בון בר חייא אמר אנא מנית דימוסאי; אמר רב מתנה אנא מחזק טיבו לראשי דכד הוי מטי ל'מודים' הוא כרע מגרמיה (ירושלמי, ברכות, דפוס ונציה ה'ע"א¹³).

תרגום מארמית: אמר רבי חייא הגדול, אני מעולם לא כיוונתי [בתפילה] ופעם אחת שביקשתי לכוון התחלתי [באמצע התפילה] להרהר בלבי — מי נכנס ראשון לפני המלך,

11. שולחן ערוך, אורח חיים, צח הלכה א.

12. רוטשילד, תשכ"ח, עמ' 299.

13. בדפוס ליידין בהוצאת האקדמיה ללשון העברית, עמוד 19 פ"ב ה"ג.

האם השר המכונה ארקבסה או ראש הגולה. ושמואל אמר אני מניתי אפרוחים [בתפילה].
ורבי בון בר חייא אמר אני מניתי את שורות הבניין. ורב מתנה אמר אני מחזיק טובה
לראשי שכאשר אני מגיע ל'מודים' הוא מתכופף מעצמו.

הרב אליעזר מלמד כותב בספרו¹⁴ על ניסיונות תנועת החסידות להתגבר על קושי זה:
בדורות האחרונים התאמצו גדולי החסידות למצוא דרכים כיצד להחזיר לתפילה את
הרגש האישי ואת הכוונה שנדחקו בעקבות ההדגשה הכללית של נוסח הקבע והחובה;
לעתים אפילו ויתרו לשם כך על דקדוקי הלכה. יש שהוסיפו ניגונים בתפילה, ובזה אין
בעיה הלכתית. יש שהיו נוהגים לחזור על מילות התפילה שוב ושוב עד שהרגישו שכיוונו
מספיק, ויש בכך בעיה הלכתית. יש שהיו צועקים בתפילה, ואף זה בניגוד להדרכת
חכמים. יש שאיחרו את זמן התפילה עד שהרגישו בעצמם שהם מוכנים לכוון כראוי, אך
אם בינתיים עבר זמן התפילה זה בניגוד גמור להלכה. ויש שהיו מתפללים ביחידות כדי
לעורר את הכוונה, ובעקבות זאת התעוררה כנגדם מחלוקת. אך הם סברו שחשוב כל כך
לעורר את הכוונה האישית, עד שאפשר לוותר לשם כך על דקדוקי הלכות. בפועל כעבור
כמה דורות חזרו רוב החסידים לשמור על כללי ההלכה כמסורת ישראל.

אפשר לסכם את ההתמודדות עם הקושי המובנה בהעמדת דרישת ההלכה לכתחילה
לתפילה בכוונה, אך בדיעבד ההלכה לא יכלה להתעלם מהמציאות וצמצמה את גבולות
החובה. היא לא חייבה את המתפלל לחזור על כל התפילה אם לא התכוון, אך במקומות
מרכזיים קבעה חובה לחזור.

וכך נפסקה ההלכה:

עיקר הכוונה היא בפסוק ראשון [של קריאת שמע] הלכך אם קרא ולא כיוון לבו בפסוק
ראשון לא יצא ידי חובתו וחוזר וקורא;¹⁵ המתפלל צריך שיכוון בכל הברכות [של תפילת
שמונה עשרה] ואם אינו יכול לכוון בכולם לפחות יכוון ב'אבות' ואם לא כיוון ב'אבות'
אע"פ שכיוון בכל השאר יחזור ויתפלל. [והרמ"א מוסיף הגהה בשם הטור:] והאידנא אין
חוזרין בשביל חסרון כוונה שאף בחזרה קרוב הוא שלא יכוון אם כן למה יחזור.¹⁶

עקב הנאמר עד כאן, עולה בכל חומרתה השאלה איך אפשר לחייב אדם בתפילת חובה
שהיא קבע ומרכיביה כוללים בין השאר חובת זמן קבוע וחובת נוסח קבוע, ולהכניס אותו
לכשל מובנה, שברור שאינו יכול לעמוד בדרישות המהותיות לתפילה אמיתית – כוונה
וריכוז. הדוגמאות לעיל מעידות שלא מדובר רק בהמון העם אלא גם בגדולי האמוראים
ובגדולי החסידות, והכוונה בתפילה נראית כמעט משימה בלתי־אפשרית.

14. מלמד, תשס"ז, עמ' 44 הערה 4.

15. שולחן ערוך, אורח חיים, סג הלכה ד.

16. שולחן ערוך, אורח חיים, ק הלכה א.

להלן נציע שני כיווני תשובות, שניהם מקנים לתפילה אופי חינוכי ואופי של עבודת השם. הכיוון האחד מנסה לרכז את הקושי, לתת עצות טובות איך להביא לידי כוונה, במאמץ למצוא דרכי שכנוע לתועלת החשובה בתפילת קבע למרות הקושי. זו שיטה הפועלת בהרמוניזציה ובגישור בין שני סוגי התפילה - התפילה הספונטנית ותפילת הקבע. לעומת זאת הכיוון האחר מנסה ללכת בדרך הפוכה, דווקא דרך הבחנה בין אופיים של שני סוגי התפילה ומטרותיהם.

ג. תשובה הרמוניסטית לריכוך הקושי המובנה

מטרת התשובה ההרמוניסטית להתאים את מאפייני התפילה הספונטנית לתפילת הקבע בדרך של גישור על הפערים. גישה זו מציבה את תפילת הקבע כאתגר חינוכי בדומה לאתגר של חינוך תלמידים צעירים המתחילים ללמוד בבית ספר. כיוון שלא כל ילד מבין את חשיבות הלימודים בבית הספר ואת תועלתם, ויעדיף להיות במקום אחר - מחנכים אותו לרצות ללמוד, להכיר את החשיבות בלימוד. כך גם בתפילה. גישה זו מכירה בבעיה ומקדישה זמן ל'חינוך לתפילה' בעצות טובות, ומרבה בדרכי שכנוע בחשיבות תפילת הקבע למרות חסרונותיה.

עצות טובות

כדי לעזור למתפלל להתגבר על הקושי המובנה בתפילה, נפגוש במקורות ובספרי ההלכה הרבה עצות מועילות לחיזוק הכוונה ולמניעת פיזור הדעת:¹⁷ "חסידים הראשונים היו שוהים שעה אחת ומתפללין" (ברכות ה, א). העצה היא שלא להגיע לתפילה בפתאומיות אלא ליחד זמן להכנה לתפילה לפני התפילה כדי להשתדל להגיע למצב נפשי מתאים. שהות כזו מסייעת 'לשנות דיסקט', להתכונן כמו שמתכוננים להרצאה או לאירוע. כל אדם מכיר את עצמו ויודע מה הן הדרכים המעוררות אותו. ראוי להימנע מרעשי לוואי חיצוניים - לא לשוחח שיחה שאינה שייכת לתפילה, לא כל שכן שיחת חולין; לא להכניס ילדים קטנים לבית הכנסת; לא להתפלל בשטח פתוח הגורם להסחת הדעת; יש חשיבות למקום קבוע בבית הכנסת המסדר יציבות; מומלץ למתפלל לקרוא בקול קטעים שאפשר לומר בקול, לתרגל גם את המודעות, לעבוד על התודעה, לדמות בעצמו שהוא עכשיו יוצא לחופשה מעסקי היומיום ו'מנקה את הראש', לתרגל עצמו בתרגילי ריכוז, ואל יתיימש אם לא הצליח. אם קשה לו ינסה בכל פעם להתרכז בעניין אחד בתפילה ולמקד אליו את הכוונה.

17. ראו למשל אבן ישראל, 1994, כרך א, עמ' 40-41.

יש גם ניסיונות טכניים להתגבר על הבעיה, למקד את המתפלל ולמשוך את תשומת לבו. בסידור שבהוצאת קורן למשל מוצע פתרון להתגבר על הקושי של התפילה החוזרת על עצמה: התפילות שיש בהן חזרות ומקצב ערוכות בסידור כשיר כדי למשוך את עין הקורא גם לתוכן וגם לצורה. יש המוסיפים לחנים לפסוקים ולפיוטים בתפילה. ואולם כידוע גם בשירה יש נטייה להתרכז בצליל ולאבד את הקשר עם תוכן המילים.¹⁸

דרכי שכנוע

החינוך לתפילה מייחד מאמץ לשכנוע שלתפילת הקבע יש יתרונות.¹⁹ כבר הרמב"ם הדגיש את הצורך ההיסטורי לעזור ל'עילגים', ששכחו את העברית, לבטא את עצמם בתפילה. ספרות ענפה מציעה דוגמאות לדרכים חינוכיות ואישיות שהתפילה פועלת את השפעתה על המתפלל. היא מחנכת למחויבות, להרגלים, להזדהות לאומית וחברתית, לדין וחשבון של האדם עם עצמו ולסדרי עדיפויות, להשקפת עולם אמונית, לאיזון מרוץ החיים. נדגים רק משהו מספרות זו.

רוטשילד רואה בתפילת קבע חינוך לתפילה ספונטנית חופשית שלא היינו מגיעים אליה בעצמנו, ולשם כך הוא מצטט את ריה"ל הרואה בשעת התפילה 'לב זמנו ופרי' של האדם:²⁰ "ויהיו שאר עתותיו כדרכים המגיעים אל העת ההיא"; וכן את הרב הירש בספרו חורב, הרואה בתפילה אמצעי ללמוד מחדש את השקפות היהדות. עוד הוא מציע שבתפילה יש הזדהות עם לשון הנביאים. תפילת החובה היא מעין שיעור ביהדות, אמצעי לחינוך האדם להשקפת עולם יהודית, ותפילת הרשות היא להשתכחות הנפש.

הרב שטיינזלץ מוסיף פן אחר:²¹ הבעיה המרכזית אינה רק ניסוחם של דברים אלא הגדרת מושגים והבהרתם. נוסח התפילה הקבוע הוא אמצעי לעזור לאדם לבטא מחשבות שהוא לעצמו אינו יכול לחשוב אותן כראוי, רגשות שהם לעתים עמומים ומטושטשים עד שאינם יכולים לקבל אף צורת מחשבה. גם החזרה יש לה משמעות חינוכית. מרחב המחשבה של

18. דוגמה לכך במזמור הראשון של קבלת שבת, 'לכו נרננה'. בסוף המזמור מובאים פסוקי תוכחה מרים: "ארבעים שנה אקוט בדור ואומר עם תועי לבב הם והם לא ידעו דרכי אשר נשבעתי באפי אם יבואון אל מנוחת". מי שנקלע בערב שבת לתפילת קבלת שבת ושומע את ההתלהבות והשמחה ששרים בה פסוקים אלו בכל מנגינה שתהיה, לא יכול לשער מה התוכן הקשה הטמון בהם. ולהפך גם הוא נכון. תפילת הווידוי האלפביתית 'אשמנו בגדנו גזלנו, דיברנו דופי' – לפי תוכנה צריכה להיאמר בעצב, בתחושת אשמה, בשפל קול. אך המנגינה שלה נשמעת למתפלל מעדות המזרח שיתפלל בבית כנסת חסידי או אשכנזי כשיר קצבי מתאים למרש הליכה ולא כשיר תחנונים.

19. במאסף 'מעיינות' יש שורה של מאמרים על כך, חלק מהם צוטטו גם במאמר זה; ראו גם בקובץ המאמרים 'התפילה היהודית המשך וחידוש'.

20. רוטשילד, תשכ"ח, עמ' 298-300.

21. אבן ישראל, 1994, כרך א עמ' 26.

היחיד מוגבל בהיקפו ובאמצעות הסידור הוא קולט נושאים חדשים, ובחזרה מתמדת עליהם הוא מפנים אותם. החזרה המתמדת על התפילה מגלה בכל פעם פנים חדשות.

הרב סולובייצ'יק כותב שהתפילה היא תורת צורכי האדם.²² היא מספרת ליחיד - כמו לציבור - מהם צרכיו האמתיים, על מה יעתיר לאלהיו ועל מה לא יעתיר... רק הסובל מתפלל. אם אדם אינו מצוי במצר, אם אין דבר המעיק עליו, אם אינו יודע צרה מהי - אינו נזקק להתפלל. רזי התפילה לא נתגלו לאיש המאושר, לשבע הרצון. אלוקים אינו צריך להודיות או לתשבחות. הוא חפץ לשמוע זעקתו של אדם העומד מול מציאות חסרת רחמים; הוא מצפה לתפילה שתעלה מעולם מתייסר היודע את צרכיו האמתיים. דרך התפילה מגלה האדם את עצמו; התפילה מאירה את עיניו בדבר צרכיו. היא מספרת לו את סיפורן של תקוותיו ושל ציפיותיו הנסתרות; היא מורה לו כיצד לחזות חזונו וכיצד להיאבק להגשמתו - מתי לשמוח בחלקו ומתי לחתור מעבר לזה. במילים ספורות: האדם מגלה בתפילה את תודעת צרכיו - את עצמו. וכמובן שברגע שבו מצא עצמו - היה ליצור נגאל.

רפא אומר שהתפילה המנוסחת מכוונת לא למצב האישי אלא לכל עם ישראל - והיחיד רואה בו את עצמו - ולכן היא מנוסחת בלשון רבים ולא בלשון יחיד.²³ כלומר התפילה הכללית היא מחויבת המציאות כדי שלא כל אחד יעשה ככתוך שלו. ועוד הוא מציג שהתפילה חוברה בידי מחברים קדושים ויש בה עושר פיוטי, זיכרונות היסטוריים ועצמת רגשות, וגם אם המושגים אינם נהירים - הרגשות משפיעים. ובאותה רוח אומר הרב שטיינזלץ שגם אם לא מבינים את מילות התפילה ואומרים מילים גבוהות ופיוטיות כמו 'בפצח מפצחים', יש להן כוונה ומשמעות: 'תן פרנסה'.²⁴ רוזנברג אינו רואה במילים ובכוונה שבהן מרכיב יחיד בתפילה כי אם גם מילון של מחוות, טקסים וסמלים; האדם מייחד לתפילה מזמנו וממרצו, וההלכה מכירה גם בהם כחלק מהתפילה.²⁵

הגישה שתיארנו מנסה לקרב את תפילת הקבע לתפילה ספונטנית חופשית, אבל בנימוקים משודרת תחושת אפולוגטיקה, הסברים של בדיעבד, כאילו תפילת הקבע היא סולם לתפילה מסוג אחר - לתפילה ספונטנית שהיא התפילה האמתית.

המצב לאשורו כיום הוא שכמעט אין גילויי תפילה ספונטנית חופשית. היא קפאה בשל הדומיננטיות של תפילת הקבע למרות ההמלצה בהלכה שאדם יכול לחדש בה משלו. תפילת הקבע טשטשה את פניה של התפילה הספונטנית, עד שאפילו פרקי תהלים שנוצרו

22. סולובייצ'יק, 1982, עמ' 266.

23. רפא, 2001, עמ' 27.

24. שטיינזלץ, 1978, עמ' 210.

25. רוזנברג, 1978, עמ' 86.

כביטוי ספונטני של דוד המלך למגוון מצבים, הפכו גם הם למעין תפילת קבע ונוסח קבוע של טקסט בלי שימת לב לתוכן המזמורים. יהודים קוראים כל מזמור בעת צרה לפי סדר, גם אם תוכן המזמור קשור לשמחה. היינימן מציע סיבות היסטוריות שגרמו להתפתחות מפתיעה זו,²⁶ שהתפילה האישית, שהייתה עיקר ושפעה חידוש והתחדשות, התחלפה בימינו בתפילת שגרה נוקשה וחמורה. הוא מונה בין הסיבות לשינוי – מלבד שכחת הלשון העברית – גם את הסדר ההלכתי השולט בתלמוד הבבלי, את השפעתה של הקבלה הלוריאנית, את התגובה לתנועה הרפורמית, ועוד.

כעת נציג גישה אחרת שאינה מנסה להסביר בדיעבד את הקושי אלא רואה אותו כנובע מהבדל מובנה לכתחילה בין שני סוגי התפילה – התפילה הספונטנית ותפילת הקבע. הוא אינו תוצאה של התפתחות היסטורית אלא של קביעה מכוונת עם מטרות מוגדרות.

ד. תפילת הקבע הממוסדת ויעדיה החינוכיים והלאומיים

לא נעלם מעיני איש, גם לא מעיני רבן גמליאל, שחזרה על נוסח קבוע של העמידה שלוש פעמים ביום אינה מטפחת חוויה דתית של תפילה. גם חבריו התנאים בני דורו לא קיבלו תקנה זו בלא התנגדות. במשנה כתוב: 'רבן גמליאל אומר: בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה. רבי יהושע אומר: מעין שמונה עשרה. רבי עקיבא אומר: אם שגורה תפילתו בפיו יתפלל שמונה עשרה, ואם לאו – מעין שמונה עשרה. רבי אליעזר אומר: העושה תפילתו קבע, אין תפילתו תחנונים' (ברכות ה, ג).

רבן גמליאל, האחראי לתקנה, מחייב שמונה עשרה כלשונה. רבי יהושע מרכז ומחייב דרך גמישה יותר, 'מעין שמונה עשרה'. רבי עקיבא מציע פשרה: אם שגורה תפילתו בפיו יתפלל שמונה עשרה, ואם לאו – מעין שמונה עשרה. רבי אליעזר מתנגד החלטית וקובע 'העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים'. לדעתו האדם חייב שתהיה לו מוכנות נפשית לתפילה, ולכן לא תיתכן תפילת קבע, שבהגדרתה אינה בנויה למצבי רוח משתנים.

אם בכל זאת תיקן רבן גמליאל תפילה זו כחובה וכקבע, סביר להניח שמאחורי תקנת תפילת הקבע של רבן גמליאל ובית דינו עמדו מטרות שונות מהמטרות המתבקשות מהתפילה הספונטנית המסורתית שנהגה מאז ומעולם.

את התשובה נחפש בעקבות תפיסת פרופ' עזרא פליישר את תולדות התפילה. כבר הזכרנו לעיל בקיצור שהוא רואה בתקנת תפילת שמונה עשרה חיבור מגובש של החלטה ממסדית מגבוה בהעלם אחד. מעשה שנעשה מתחילתו ועד סופו בידי רבן גמליאל בבת אחת ובכוונות

26. היינימן, 1978, עמ' 82 ואילך.

חינוכיות ולאומיות מוגדרות. כאמור לעיל, תפיסתו זו שונה מהתפיסה ההתפתחותית שאחד מדובריה הוא פרופ' היינמן, תפיסה שגרסה שתפילת שמונה עשרה לא נוצרה בבת אחת אלא בתהליך מתמשך של שנים ושל נוסחים, שבו התגבשו הדברים אט אט.²⁷

נסכם להלן את עיקרי שיטתו של פליישר:²⁸

תקנת תפילת הקבע היא הכרעה בעלת עקרונות חינוכיים מרחיקי ראות.

ביבנה הוכרע שהתפילה תיערך בכל יום, ובהכרח שלוש פעמים... החלטתם להעדיף תפילה קצרה הנאמרת בתכיפות על פני תפילה ארוכה וחגיגית יותר הנאמרת לעתים רחוקות יותר ניזונה בוודאי מכוונות חינוכיות מרחיקות לכת.²⁹

העקרונות המנחים של תקנת תפילת הקבע

רבן גמליאל הוא שכפה את התקנה הזאת על בית הדין שבראשו עמד, למורת רוחם של גדולי חכמי זמנו... הוא היה מן הסתם גם היחיד מבין חכמי התקופה, שהבין את עומק משמעותה של התקנה ואת חשיבות השלכותיה על חיי הכלל... התפילה שנעשתה מעתה חובה, חידשה את בריתה של האומה המובסת עם אלוהיה, והמציאה לה, עם חורבן בית עולמה, דרך חדשה לעבוד את הבורא... היא חידשה גם את בריתם של ישראל עם עצמם. היא חייבה אותם להזדמן זה עם זה שלוש פעמים ביום ושמה בפיהם בלשון הקודש דברים שהם עיקרי אמונתם וביטוי לתקוותם ואישור לביטחונם הנחוץ בנצחיות הווייתם. אפשר ששום תקנה שניתקנה מעולם בחייהם של ישראל לא הייתה מכריעה בחשיבותה ובתוצאותיה יותר מזו.³⁰

תפילת רבים - עקרון יסוד של תפילת הקבע

את העמידה עיצבו החכמים בראש וראשונה כתפילת הרבים כדי שתיאמר בציבור, בהשתתפות אוכלוסין מישראל ובמעמד פולחני מסודר. אבל בה בעת הטילו חז"ל גם

27. פליישר פרסם את דבריו לראשונה במאמר 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרביץ נט (תשנ"ן), עמ' 397-441, והמשיך לפתח אותם במאמר 'תפילת שמונה עשרה - עיונים באופיה, סדרה, תוכנה ומגמותיה', תרביץ סט (תשנ"ג), עמ' 179-223 ובמאמרים אחרים. שני המאמרים הנ"ל של 'תרביץ' נכנסו לקובץ 'מקראה בחקר התפילה', ליקוטי 'תרביץ' ו, בעריכת חננאל מאק שיצא בהוצאת מאגנס תשס"ג. המאמר הראשון 'לקדמוניות' ערוך בעמודים 101-145 במקראה, והשני - 'תפילת שמונה עשרה' - בעמ' 157-201 במקראה. הציטוט במאמר זה יהיה לפי העמודים המקוריים בתרביץ.

28. הכותרות להלן שלי, ע"צ.

29. פליישר, תשנ"ג, עמ' 185-186.

30. פליישר, תש"ן, עמ' 426.

על היחיד שלא נסתייע בידו להשתתף בתפילת הרבים לומר את תפילת עצמו ביחידות, באשר הוא שם... כל נוסחי העמידה הידועים לנו כתובים בגוף ראשון רבים, ודבר זה כמעט אי אפשר לתארו בתפילה שכוונה מעיקרה להיאמר בפי יחיד. העמידה גם מדברת ברובה בענייני הכלל וחסרים ממנה עניינים רבים שהם צורכי הפרט.... עיקר כוונתם הייתה להעמיד את הציבור בתפילה, במעמד מאורגן וטקסי, במועדים קבועים... תפילת היחידים הייתה בעיניהם תפילה שבדיעבד בלבד, ולא לחינם נמסר בבבלי (ראש השנה לה ע"א) על רבן גמליאל ש'פותר היה (מן התפילה) אפילו עם שבשדות'.³¹

תפילת הקבע היא תפילתה של האומה הישראלית

כוונתם של מייסדי העמידה לעצבה כתפילתם הייחודית, ניתן לומר הלאומית, של ישראל כתפילה שאין בה חלק ונחלה למי שאינם ישראל, בולטת בעובדה שהם הקפידו שלא להביא באף אחת מברכותיה 'מלכות'. המושג 'מלך העולם' זר לעמידה. מעצביה עקפו את הצירוף בעקביות. הנמען שאליו פונים ישראל בעמידה הוא אלוהיהם ואלוהי אבותיהם, אלוהי אברהם אלוהי יצחק ואלוהי יעקב, ולא 'מלך העולם'... מייסדי העמידה ביקשו להפלות את העמידה משאר התפילות, ולייחד אותה ייחוד מפורש להקשר שלמענו נתקנה: לעבודת ה' של ישראל, העומדים בתפילה הזאת לפני אלוהיהם, לקלס אותו ולבקש מלפניו על צורכיהם.³²

תפילת שמונה עשרה – תכנית לאומית חינוכית כוללת לשיקום האומה, ואין בה בקשות פרטיות

הבודק את ברכותיה האמצעיות של העמידה, לא יתקשה כלל לראות את הרציפות המוצקת של עניינותיהן. י"ב הברכות הללו מציעות בדייקנות מחושבת, ובסדר כרונולוגי מגובש והגיוני, תוכנית מודרגת לשיקום האומה, ממצבה בהווה ההיסטורי, שהוא זמן מועט אחרי חורבן הבית, עד לרסטוראציה הרוחנית והמדינית שלה בעתיד האידיאלי – שהמתפלל צופה אותו לא רחוק במיוחד. כי מה ישראל מבקשים בתפילתם? הם מבקשים שהקב"ה יחונן אותם דעת להבין את מצבם (חונן הדעת), לידע למה נתמוטט עליהם עולמם ונחרב עליהם בית מקדשם וניטלה מהם עצמאותם. אילו נחוננו דעה – היו יודעים שעוונותיהם גרמו להם שייענשו והיו חוזרים בתשובה (הרוצה בתשובה); בזכות תשובתם היה השם מכפר על עוונותיהם וסולח להם (המרבה לסלוח). מחילת עוונותיהם היתה פותחת שער לתיקון מצבם: הקב"ה היה גואל אותם בהווה מכל צר ומשטין ופורענות (גואל ישראל),

31. פליישר, תשנ"ג, עמ' 187-188.

32. שם, עמ' 191.

ומרפא את חוליהם (רופא חולי עמו ישראל), ונותן להם מחיה להתקיים בשעבודם עד עת קץ (מברך השנים).

עד כאן לתיקון מצב האומה בהווה, שהוא תיקון זמני, נחוץ אבל לא מספיק: כי תיקונה האמיתי של האומה אינו בהווה אלא בעתיד, שבו, בסופו של תהליך מדורג ואיטי, תשוב אל קדמותה ותזכה שוב בעצמאותה. תהליך אסקטולוגי זה - אלה שלביו: תחילה יקבץ השם את נידחי ישראל אל אדמתם (מקבץ נידחי ישראל) וישיב את שופטיהם כבראשונה, כלומר יציב בראשם מנהיגות ראויה והוגנת (אוהב צדקה ומשפט), ויעקור מתוכם את המינים (מכניע זדים), וירבה בהם חסידים וצדיקים וחכמים וגו' (מבטח לצדיקים) ויבנה להם את ירושלים ויכונן שם כיסא לבית דוד (בונה ירושלים) ולבסוף יצמיח להם מלך מבית דוד למלוך עליהם ולהודיע אותם (מצמיח קרן ישועה). את כל הבקשות האלה שוטחת האומה לפני אלהיה, ומוסיפה עליהן בקשה שיטה אוזן לכל בקשותיה (שומע תפילה). הדברים מכוונים למשעי.³³

תפילת הציבור היא מאפיין דומיננטי של תפילת הקבע, ועל כך כותב גם הרב שטיינזלץ:³⁴

מה הוא תפקידה של תפילת הציבור הקבועה, המנוסחת והמחייבת? יש לתפלתנו, כפי שהיא מנוסחת בסידור, כמה וכמה צדדים שבגללם נקבעה בדרך זו דווקא. קודם כול - משום שהיא כשלעצמה מעין עבודת המקדש. התפילה הקבועה בנוסח מוגדר ומסוים שהציבור כולו מתפלל אותה כאחת - היא כשלעצמה מעשה של טכס עבודת ה' כעין קרבן הציבור שבבית המקדש... התפילה הציבורית, בעלת הנוסח והטכסים הקבועים, משמשת אפוא כדרך פעילה בעבודת הקודש. צד אחד של תפילות הציבור הוא במה שהיא מביאה לידי ביטוי נושאים ומשאלות של האומה בכללה, החורגים מעבר לתחום השאיפות של היחיד. בדרך כלל אדם פרטי חי את חייו בתוך גבולות מוגדרים ומצומצמים למדי... התפילה הפרטית עומדת על ה'אני', אמנם 'אני' זה עומד מול ה'אתה' האלוקי, אך עם זאת יש בכך תמיד יסוד בלתי מבוטל של אנוכיות. אני חסר דבר מה, אני רוצה, אני מבקש ופעמים אפילו 'אני מודה'. תפילת הציבור מטשטשת את הצד האנוכי הזה, בהעמידה את הכלל כנושא של תפילה.

33. פליישר, תשנ"ג, עמ' 198-199.

34. אבן ישראל, 1994, עמ' 25-26.

ה. בין תפילה ספונטנית לתפילת קבע – גישה מבחינה ליישוב הקושי

השאלה ששאלנו: איך אפשר לחייב אדם להתפלל תפילת קבע כשלעתים אינו במצב רוח של תפילה ואינו יכול לכוון – זוכה עתה לתשובה שונה מהתשובה הקודמת, שהייתה הרמוניסטית, ניסתה להתאים ולשלב, ולכן בחנה את תפילת הקבע במשקפיים של תפילה ספונטנית. התשובה הנוכחית טוענת שאלה שתי מהויות שונות ולכן אין לצפות מהן לכוונות ולמטרות זהות.

תפילה ספונטנית היא תפילה 'נשמית' התלויה במצב נפשי מתאים, ומצב זה מלווה במילים ההולמות אותו. כלומר אין לה זמן קבוע ואין לה נוסח קבוע, אבל כשהיא גואה ועולה בזמן המתאים היא נעשית במלוא הכוונה והריכוז, ונוסח התפילה הולם את המצב הנפשי. לא תיתכן תפילה ספונטנית שתבוא בלי כוונה. לעומת זאת תפילת קבע היא תפילה 'הלכתית' עם זמן ועם נוסח קבועים שאינם מתאימים בהכרח למצב רוחו של האדם ברגע הנתון אלא כפויים על המתפלל, ומטרתיה שונות.

פליישר מסכם את ההבדל כך:³⁵

התפילה מתאפיינת בראש ובראשונה בכך שהיא חובה גמורה המוטלת על הפרט ועל הכלל, מצווה דתית מחייבת, שאין ממנה פטור. מן הבחינה הזאת שונה התפילה בישראל שינוי אמיתי מן ה'תפילה' הרגילה, הידועה בכל הדתות והתרבויות מאז ומעולם. מן הבחינה הזאת אין היא תחנה בהתפתחות התפילה. היא מוסד אחר, אשר אין בינה ובין מה שמכונה באופן היסטורי ומכליל 'תפילה' אלא דמיון של סיטואציה בלבד. בשתי ה'תפילות' – המתפלל פונה אל אלוהיו. אבל התפילה נאמרת לעת מצוא, ואין לה שעה, ואין לה שיעור. היא מצפה לשעת כושרה ואינה נאמרת אלא אם כן היא פועל יוצא של התרגשות דתית. היא אמירה שיש לה סיבה ידועה, בין חיצונית ובין פנימית, ועל פי הרוב גם מטרה ידועה, אישית – אבל הכרח אין בה. המתפלל כך בוודאי שהוא רצוי בעיני בוראו, שהרי הוא נותן בתפילתו ביטוי לאמונתו וביטחונו בו, אבל אין הוא עובד את השם בדרך זו. לא כן התפילה המוטלת על האדם כחובה, זו אי אפשר שתהיה תלויה במצב רוחו של המתפלל, ובהכרח יש לה, כמו לכל חובה דתית, שיעור ושעה. ההתרגשות יפה לה, כמובן, כפי שהיא יפה לכל מי שמקיים מצווה, אבל אין היא תלויה בה בשום אופן.

תפילות ישראל טבועות במלוא היקפן בחותמה של תפיסה זו. ההנחה שהתפילה היא חובה גמורה מפרנסת את הווייתו של המוסד הזה עד כדי כך, שהתפילה, במובנה הכללי, ההיסטורי, הקדום של המושג – כמעט שנעלמה מקרבנו.

35. פליישר, תש"ן, עמ' 401-402.

גם ליבוביץ מבחין יפה בין תפילה מנוסחת וקבועה לבין תפילה אישית וספונטנית.³⁶ הוא קורא לתפילה הספונטנית בלשונו של ספר תהלים: 'תפילה לעני כי יעטוף', לעומת תפילת חובה וקבע. שתיהן לגיטימיות ואין תפילה שלא נענית, וליבוביץ גם הפך את הקערה על פיה. הוא רואה דווקא בתפילת הקבע תפילה לשמה, לעומת התפיסה ההרמוניסטית הרואה בתפילת הקבע דרגה נמוכה הנאמרת בלי כוונה. לדעתו של ליבוביץ, התפילה הספונטנית נובעת מבקשת צורך של האדם ולכן היא תפילה שלא לשמה, היא איננה עבודת ה' אלא כלי למילוי משאלותיו של האדם. לעומתה תפילת החובה והקבע גם בלי כוונה היא תפילה לשמה, כי היא מצווה וביטוי לעבודת המתפלל את ה' ולא את עצמו.

הרב שטיינזלץ רואה בתפילת הקבע כמות שהיא ביטוי ל'עבודה' במקדש.³⁷ יש בה פן אחר של התפילה, בפרט תפילת הציבור, כמעשה של 'פולחן' וקרבן. גם אם הקרבן שאנו מקריבים בתפילותינו הוא קרבן של זמן בלבד, והמנחה שאנו מגישים אינה אלא מנחת מילים, מכל מקום יש בהם צד אמתי של נתינה. גם אם אינה עבודת לב שלמה, עבודת קודש היא.

ההבדלים אפוא בין שני סוגי התפילה חדים וברורים:

האחת ספונטנית; חופשית; אוניברסלית; מתאימה ליחיד ולמצב רוחו; אין לה זמן קבוע; אין לה נוסח קבוע; היא נובעת מרגשות גואים לסוגיהם (מהכרת תודה ועד פליאה) או מצורך מעיק ורצון לפרוק את הצרה.

האחרת היא תפילה הלכתית; יהודית; היא חובה; עיקרה בציבור, כי לקטעי תפילה מסוימים נדרש מניין; היא נאמרת בזמנים קבועים ומוגדרים (שלוש פעמים ביום, לעתים גם חמש פעמים כמו ביום כיפורים); במספר ברכות קבוע (שמונה עשרה או שבע או תשע לפי המועדים); בנוסח קבוע.

מטרת הלכידות הלאומית והשלכותיה

כיוון שברור מעתה שהמטרה היסודית של תפילת הקבע היא שמירת הגחלת הלאומית לאחר החורבן - מטרה זו חייבה תפילת ציבור בהתקבצות יהודים יחד, ותפילת הציבור חייבה תפילת חובה, ותפילת החובה חייבה קבע בנוסח, בזמנים ובמקום.

מחלוקת חכמים היא אם יחיד מוציא עצמו כשאנו מתפלל בציבור.³⁸ רבן גמליאל אומר שאינו מוציא עצמו כי תפילת הציבור עיקר; וחכמים אומרים שכן. ההלכה למעשה נפסקה

36. ליבוביץ, תשל"ט, עמ' 56 ואילך.

37. אבן ישראל, 1994, עמ' 39.

38. פליישר, תשנ"ג, עמ' 189-190.

כדעת חכמים – יחיד מוציא עצמו גם בתפילת יחיד (חוץ מקטעים כקדושה וכברכת כוהנים), אך כוונת מתקן התקנה רבן גמליאל ברורה – התפילה היא תפילת הציבור לשימור הלכידות של הציבור, ולכן היחיד אינו יוצא בתפילה אלא בציבור. כל ציבור באשר הוא מתפקד כמקדש מעט.

לכידות הציבור חייבה תפילת חובה. התפילה הספונטנית נובעת ממעמקי הלב, אך אורך חייה קצר. היא נובעת ממצוקה או מהתלהבות התלויה בזמן ובמצב מסוים, וכשם שהיא גואה כך היא דועכת. יש ערך עצום להתלהבות אך כשמה כן היא, כלהבה המשתלהבת בראשיתה, ולאחר שהיא נרגעת, באין חומר בעירה – דועכת לאטה וכבה בכל רוח מצויה. לעומתה התפילה הממוסדת בנויה על תשתית יציבה יותר של מחויבות שאינה תלויה במאורע מזדמן. היא משלבת עם הרגש גם את התבונה שהמעשה הנדרש הוא בעל ערך קיים לעצמו. היא בחינת מאמר חז"ל: 'גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה'. שניהם חשובים, אך גדול המצווה ועושה כי יש בו יציבות שאין בהתלהבות הספונטנית. במקרה שלנו תפילת החובה אמורה להיות תחליף לחובת עבודת הקרבנות שבטלה. באין בית מקדש שישמור על גחלת קבועה של עבודת השם כמייצג של כל העם, הופך כל אחד מישראל לשומר הגחלת. מחויבות אינה רק אישית אלא גם לאומית. ברור עתה למה ההלכה לא ראתה ב'כוונה בתפילה' גורם מעכב. בתפילה ספונטנית הכוונה היא העיקר, בתפילת קבע הלכתית היא אחד המרכיבים.

תפילת ציבור שהיא חובה גררה קביעות. שהרי לא ייתכן להטיל על כל עשרה להמציא תפילות לעצמם, ובהכרח יש ליצור תשתית משותפת לתפילת הציבור – טקסט משותף, זמנים משותפים ומקום מוגדר לתפילה. המקום המוגדר הוא בית הכנסת. לפני החורבן שימש בית הכנסת כמשתמע משמו, 'כנסת' – לשון התכנסות. ההתכנסות הציבורית לא הייתה לתפילה אלא בעיקר ללימוד תורה וקריאה בתורה.³⁹ אילו היה עיקר לתפילה היה נקרא 'בית תפילה'. לאחר החורבן הוסב תפקידו למטרת תפילה אך שמו נשאר 'בית כנסת' כמקודם.

לסיכום – מבט בממד ההיסטורי

הצלחת התהליך החינוכי שלמענו עמל רבן גמליאל יכולה היום להימדד בממד היסטורי. המציאות הוכיחה שמטרת רבן גמליאל הושגה. עם ישראל שרד במשך אלפיים שנה לאחר החורבן, ולמרות גלות ואסונות כבדים שנחתו עליו לא איבד את הלכידות שלו. נכון שהיו כיתות שנשרו, היו יחידים שהתבוללו, אבל הגרעין של העם התקיים ואף זכה בדורות

39. פליישר, תש"ן, עמ' 403 ואילך.

להקים מדינה. האמצעי ששימש את רבן גמליאל להשגת המטרה היה התפילה, שיצרה מסגרת ציבורית ולאומית של חובה וקביעות.

המאורע המשפיע היה חורבן בית המקדש. לפני החורבן לא הייתה חובת תפילה, לא ליחיד ולא לציבור. עבודת השם הייתה מרוכזת בקרבנות ובעבודת הכהנים שבמקדש. היו יחידים שהתפללו במקומם וכיוונו את תפילתם לזמן עבודת הקרבנות - במקרא מוזכר דניאל שהיה מתפלל בביתו שלוש פעמים ביום כנגד ירושלים (דניאל ו, יא) אך תפילות אלו היו רשות. רק לאחר החורבן נקבעה התפילה קודם כול כחובה. התפילה הספונטנית המשיכה להתקיים אך הייתה רשות כמימים ימימה.

תקנת התפילה של חז"ל יצרה מסגרת של תורה ומצוות, שהתפילה מהווה בהן מסגרת על מארגנת שיש בה ליהודי סדר יום של לימוד תורה, של תפילות ושל ברכות, בחול בשבת ובמועדים. התפילה יצרה מסגרת ציבורית ולאומית ששמרה על התורה, על השבת ועל קיום המצוות, וגיבשה את הזהות היהודית בכל אתר - אין חזיון דומה בעולם. התפילה יצרה מסגרת הזדהות קבועה, החליפה את הקרבנות וקיבלה מהם את מאפייניה - הציבוריות, החובה והקבע.

בימינו, עם כינוס רוב העם היהודי בארץ ישראל, עם חידוש השלטון היהודי בארץ ישראל ועם חידושם של מוסדות תורה רבים - מה צפוי להיות מעמדה של התפילה? התורה נצחית ולא יחול בה שינוי, אבל פרטי התפילה, סגנונה ואופייה הם מעשה חכמים ההולם את התקופה ואת הדור. בבית ראשון התפללו תפילת רשות ספונטנית. בבית שני חידשו תפילת חובה וקבע. האם גם בבית השלישי נזכה לתפילה שתהלוך את התפקידים החינוכיים והלאומיים העומדים לפתחו?

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אבן ישראל, 1994 ע' אבן ישראל (שטיינזלץ), הסידור והתפילה, מדריך למעיין ולמתפלל א-ב, תל אביב 1994.
- היינמן, תשכ"ו י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו.
- היינמן, תשל"ב י' היינמן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית (בתוספות לספרו של י"מ אלכוגן; מהדורת י' היינמן), ירושלים תשל"ב.
- היינמן, 1978 י' היינמן, 'קבע וחידוש בתפילה היהודית', בתוך: התפילה היהודית המשך וחידוש (בעריכת ג"ח כהן), ירושלים 1978, עמ' 75-84.
- ליבוויץ, תשל"ט י' ליבוויץ, שיחות על פרקי אבות ועל הרמב"ם, תל אביב תשל"ט.

- ליפשיץ, תשכ"ח ח' ליפשיץ, 'עיונים בסידור התפילה', בתוך: מעיינות ח (תשכ"ח) ירושלים, עמ' 303-325.
- מוריאל, תשכ"ח י' מוריאל, 'חינוך לעבודה שבלב', בתוך: מעיינות ח (תשכ"ח) ירושלים, עמ' 326-333.
- מלמד, תשס"ז א' מלמד, פניני הלכה, תפילת נשים, מכון הר ברכה תשס"ז.
- סולובייצ'יק, 1982 י"ד סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה, ירושלים 1982.
- סולובייצ'יק, תשס"ו י"ד סולובייצ'יק, עבודה שבלב, אלון שבות תשס"ו.
- פליישר, תש"ן ע' פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרביץ נט (תש"ן), עמ' 397-441.
- פליישר, תשנ"ג ע' פליישר, 'תפילת שמונה עשרה - עיונים באופיה, סדרה, תוכנה ומגמותיה' תרביץ סט (תשנ"ג), עמ' 179-223.
- צביאלי, תשכ"ח ב' צביאלי, 'תפילה טבעית ותפילה קבועה', בתוך: מעיינות ח (תשכ"ח) ירושלים, עמ' 334-342.
- רוטשילד, תשכ"ח י' רוטשילד, 'עבודה שבלב ותפילת קבע', בתוך: מעיינות ח (תשכ"ח) ירושלים, עמ' 294-302.
- רוזנברג, 1978 ש' רוזנברג, 'תפילה והגות יהודית - כיוונים ובעיות' בתוך: התפילה היהודית המשך וחידוש (בעריכת ג"ח כהן), ירושלים (1978), עמ' 85-130.
- רפל, 2001 ד' רפל, פתחי שערים (בעריכת י' רפל ונ' רפל) ירושלים 2001.
- שגיא, 2011 א' שגיא, פצועי תפילה - תפילה לאחר 'מות האל' - עיון פנומנולוגי בספרות העברית, רמת גן 2011.
- שטיינזלץ, 1978 ע' שטיינזלץ 'חינוך לתפילה' בתוך: התפילה היהודית המשך וחידוש (בעריכת ג"ח כהן), ירושלים 1978, עמ' 207-218.